

Развіццё бібліятэк навучальных устаноў Полацка ў XVI–XIX стагоддзях

(Заканчэнне. Пачатак у № 5 за 2012 год.)

А.А.Суша,

намеснік дырэктара па навуковай рабоце і выдавецкай дзейнасці
Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі кандыдат культуралогіі

В статье анализируется процесс формирования книжных собраний при учебных заведениях самого древнего города Беларуси – Полоцка. Деятельность библиотек духовных и светских учреждений разных типов (школа, училище, корпус, семинария, коллегия, академия и пр.) рассмотрена на фоне трансформации культурной жизни города в целом и народного просвещения в частности. Статья подготовлена к 90-летию Национальной библиотеки Беларуси.

The formation process of book collections in educational establishments of the most ancient city of Belarus Polotsk is analysed in the article. The activity of libraries of spiritual and secular establishments of various types (a school, a college, a housing, a seminary, a collegium, an academy, etc.) has been considered against the backdrop of the transformation of the city's cultural life in general and public education in particular. The article was prepared for the 90th anniversary of the National Library of Belarus.
Continued. The beginning is in issue 5-2012.

Бібліятэка езуіцкай акадэміі была найбуйнейшым кніжным зборам пры каталіцкай навучальнай установе ў Полацку. Актыўна займаліся адукацыйнай дзейнасцю і дасягнулі ў гэтым значных поспехаў і ўніаты. Буйнейшай уніяцкай навучальнай устаноўай у горадзе стала Полацкая духоўная семінарыя (Беларуская духоўная семінарыя), якая была заснавана мітрапалітам Іракліем Лісоўскім у 1806 годзе. Яна праіснавала да ліквідацыі уніі ў Беларусі ў 1839 годзе, а пасля была пераўтворана ў праваслаўную духоўную семінарыю [1, с. 466–467; 2, с. 148–157]. У 1820-я гады вялася падрыхтоўка да адкрыцця на базе семінарыі вышэйшай навучальнай установы – уніяцкай духоўнай акадэміі, якая была б здольная процістаяць Галоўнай духоўнай семінарыі пры Віленскім універсітэце (у апошнія ўніаты навучаліся сумесна з каталікамі і маглі патрапіць пад уплыў апошніх, што не надта падабалася ўладам). Аднак дадзены праект не быў рэалізаваны з-за слушнага меркавання, што стварэнне акадэміі будзе спрыяць згуртаванню і ўзмацненню ўніяцкай царквы [3, с. 117–121]. У 1856 годзе, ужо пасля ліквідацыі уніі, семінарыя была пераведзена ў Віцебск, дзе праіснавала да 1917 года [1, с. 464–465].

*Мітрапаліт
Іраклій Лісоўскі,
заснавальнік Полацкай
духоўнай семінарыі*

Пры Полацкім Сафійскім саборы як цэнтры буйной архіепархіі дзейнічаў манастыр базыльян, які здаўна ўтрымліваў школу, што забяспечвала даволі высокі ўзровень адукацыі. Аднак самастойная навучальная ўстанова – духоўная семінарыя – узнікла тут толькі напачатку XIX стагоддзя. Бібліятэка Полацкай духоўнай семінарыі пачала збірацца ў 1807 годзе [4, с. 151]. Яе першааснову склалі царкоўныя і манастырскія кнігазборы Полацкай уніяцкай архіепархіі. Да таго ж многія выданні набываліся і перадаваліся ў дар з розных краін.

Першапачаткова бібліятэка размяшчалася ў архіепіскапскай рэзідэнцыі ў Струні пад Полацкам, а ў 1808 годзе была пераведзена ў Полацк у будынку зачыненага манастыра базыльян пры Полацкім Сафійскім саборы [2, с. 148–149]. Адпаведна кніжныя зборы Полацкага манастыра базыльян і Полацкага Сафійскага сабора ўліліся ў фонды створанай семінарыі.

У 1812 годзе бібліятэка была разрабавана французамі. Не губляючы часу, кіраўніцтва і выкладчыкі семінарыі разам з аднаўленнем дзейнасці навучальнай установы прыступілі ў 1813 годзе да адраджэння яе бібліятэкі. Прычым кнігазбор напачат-

ку размяшчаўся як у самім Полацку, так і ў вёсцы Судзіловічы Лепельскага павета, дзе да 1821 года знаходзілася сярэдняя духоўная школа (ніжэйшае аддзяленне семінарыі) [2, с. 149]. Шмат выданняў было перададзена ў дар бібліятэцы праваслаўнымі і ўніяцкімі архірэямі (напрыклад, І.Лісоўскім, І.Красоўскім, Я.Мартусевічам, В.Садкоўскім і іншымі). У 1830-х гадах фонд Полацкай духоўнай семінарыі папоўніўся кніжнымі бібліятэчнымі зборамі шэрагу зачыненых базыльянскіх (уніяцкіх) манастыроў і навучальных устаноў пры іх, пра што сведчаць не толькі гістарычныя крыніцы, але і адзнакі на кнігах папярэдніх уладальнікаў.

Пасля прыбыцця ў 1833 годзе ў Полацк епіскапаў Смарагда Крыжаноўскага і Васіля Лужынскага значна актывізавалася паступленне ў бібліятэку семінарыі кніг з Расіі [5, с. 12]. Разам з тым з ужытку выводзіліся і не выдаваліся навучэнцам падручнікі, катэхізісы і богаслужбовыя выданні ўніяцкіх друкарань і кнігі заходніх аўтараў. Рэформа выклікала супраціўленне як выкладчыкаў, якія не жадалі карыстацца расійскай літаратурай, так і семінарыстаў, якія пакінулі на кнігах мноства паметаў аб няслушнасці праваслаўнага багаслоўя і царкоўнай гісторыі ў трактоўцы расійскіх аўтараў (напрыклад, у Сімвале Веры дапісвалі «філіоквэ» і выкрэслівалі абразлівыя заўвагі пра унію) [5, с. 12–13].

Для бібліятэкі Полацкай духоўнай семінарыі былі адведзены асобныя памяшканні. За паступленнем літаратуры сачылі прэфекты (інспектары) семінарыі. Першапачаткова прыналежнасць кніг да семінарскай бібліятэкі пазначалася рукапіснай адзнакай на польскай мове «Z Biblioteki Seminar Połockiego», пазней – друкаваным штампам «БИБЛИОТЕКА ПОЛОЦК: ДУХОВ: СЕМИНАРИИ», які звычайна прастаўляўся на тытульным лісце выдання. У 1856 годзе бібліятэка разам з семінарыяй

*Полацкая духоўная семінарыя
(малюнак Напалеона Орды з відам
на базыльянскі манастыр пры
Сафійскім саборы, дзе знаходзілася семінарыя)*

была пераведзена ў Віцебск (у 1869 г. яе фонд складалі каля 6000 кніг) [4, с. 151].

У 1900 годзе па распараджэнні Сінода найбольш рэдкія і каштоўныя кнігі з бібліятэкі Полацкай духоўнай семінарыі былі перададзены Кіеўскай духоўнай акадэміі. Спецыялісты, якія прыехалі з Кіева, падрабязна аглядзелі старую частку бібліятэкі і забралі з сабою амаль усе кнігі — змест 17 з 18 шафаў [4, с. 152]. У камісію для перадачы кніг Кіеўскай акадэміі ўваходзілі этнограф і фалькларыст Мікалай Нікіфароўскі і гісторык Дзмітрый Даўгяла [6, с. 37]. Малаверагодна, што гэтыя людзі падтрымлівалі вываз культурных каштоўнасцей з роднага краю. Да таго ж яны абодва ў свой час скончылі Віцебскую духоўную семінарыю, у якой якраз захоўваліся кнігі з Полацка. Безумоўна, яны карысталіся бібліятэкай і добра ведалі пра яе каштоўнасць. Магчыма, М.Нікіфароўскі і Д.Даўгяла ніяк не маглі паўплываць на ўжо прынятае рашэнне аб вывазе кніг у Кіеў. З другога боку, не выключана, што яны клапаціліся пра лепшае захаванне каштоўнага кнігазбору, якое ў Кіеве можна было лепш забяспечыць. Тым больш, што гэты горад на той час не быў замежным. Тым не менш для Беларусі чарговы айчыны кнігазбор аказаўся страчаным. З жалем можна ўспрыняць словы аднаго з сучаснікаў тых падзей: «Тое, што з вялікай працай і любоўю сабралі нашы продкі, мы саступілі амаль без шкадавання» [4, с. 152]. Апісанне вывезеных у Кіеў кніг было апублікавана ў 1906 годзе А.С.Крылоўскім у «Сістэматычным каталогу кніг бібліятэкі Кіеўскай духоўнай акадэміі (былой Полацкай уніяцкай бібліятэкі)» [7]. Цяпер гэтая частка кнігазбору Полацкай духоўнай семінарыі захоўваецца ў фондах Нацыянальнай бібліятэкі Украіны імя У.Вярнадскага. Пакінутая частка бібліятэкі разам са зборамі Віцебскай духоўнай семінарыі ў 1920-я гады паступіла ў фонды Дзяржаўнай бібліятэкі БССР (цяпер — Нацыянальная бібліятэка Беларусі), дзе захоўваецца дагэтуль.

Значнасць бібліятэкі Полацкай духоўнай семінарыі абумоўлена яе разнастай-

насцю і вялікай колькасцю ў яе складзе дакументаў беларускага паходжання. У адпаведнасці з навучальнай праграмай у бібліятэку паступалі кнігі Бібліі, богаслужбовыя выданні, праваслаўныя, каталіцкія і ўніяцкія катэхізісы, навуковыя і навучальныя выданні па багаслоўі, філасофіі, этыцы, гісторыі, юрыспрудэнцыі, мовазнаўстве, літаратуразнаўстве, натуральных і матэматычных навук, літаратурныя працы, энцыклапедыі і даведнікі, перыядычныя выданні. Асноўную частку складалі старадрукаваныя кнігі на лацінскай (большасць), польскай, нямецкай, французскай, італьянскай, рускай, старабеларускай, грэчаскай мовах, выдадзеныя ў XVI–XIX стагоддзях. Аднак меліся таксама выданні і рукапісы на дацкай, галандскай, іспанскай, шведскай, габрэйскай, персідскай, «татарскай» і іншых мовах [7]. У сувязі з гэтым здзіўляе пазіцыя некаторых даследчыкаў савецкага часу, заснаваная, хутчэй за ўсё, на перакананнях аўтараў, чым на фактах: «У пераважнай большасці сваёй гэта былі, безумоўна, багаслоўскія кнігі на лацінскай мове. Рускіх кніг налічвалася вельмі мала, а грэчаскіх не было зусім» [4, с. 151–152].

Кнігазбор семінарыі папаўняўся выданнямі розных хрысціянскіх канфесій, тут

Кніга з пазнакамі аб прыналежнасці да бібліятэкі Полацкай духоўнай семінарыі

мелася значная колькасць царкоўна-палемічных прац. Апрача таго, у бібліятэцы знаходзіліся працы беларускіх асветнікаў і царкоўных дзеячаў Пятра Скаргі, Альберта Віюка Каяловіча, Ігната Кульчынскага, Адама Нарушэвіча, Бенедыкта Дабшэвіча, Анёла Доўгірда, Яна і Андрэя Снядэцкіх, Станіслава Юндзіла, Васіля Лужынскага і іншых [7]. Гэты кнігазбор сёння раскіданы па розных бібліятэках, але і цяпер ён з'яўляецца адной з найбольш каштоўных гістарычных кніжных калекцый Беларусі.

Праваслаўная Царква, якая заўжды разглядала Полацк у якасці аднаго з хрысціянскіх цэнтраў, таксама імкнулася да стварэння ў горадзе ўласных адукацыйных устаноў. Яны з'яўляліся пры буйных манастырах і храмах. Аднак адкрыць самастойную адукацыйную ўстанову аж да XIX стагоддзя царква так і не здолела. Адзінай (праўда, беспаспяховай) спробай было заснаванне Полацкай праваслаўнай духоўнай гімназіі пры Багаяўленскім манастыры (пры ім яшчэ ў XVII–XVIII стст. дзейнічала невялікая школа). У 1788 годзе пры падтрымцы пецябургскага Сінода сюды з Невеля была пераведзена 2-класная гімназія, якую з-за невялікай колькасці выхаванцаў (большасць жыхароў рэгіёна былі ўніятамі) праз 4 гады вярнулі назад у Невель.

У 1833 годзе ўзноўлена Полацкая праваслаўная епархія. Першым епіскапам стаў прысланы з Расіі Смарагд Крыжаноўскі, які меў намер адкрыць у Полацку праваслаўную духоўную семінарыю. Аднак і гэтаму намеру не наканавана было спраўдзіцца. Толькі пасля ліквідацыі уніі (1839 г.) былая Полацкая ўніяцкая духоўная семінарыя стала праваслаўнай. Бібліятэка ж працягвала развівацца; яе фонд папаўняўся літаратурай, якая паступала пераважна з Расіі. У 1869 годзе ў ёй налічвалася 6000 кніг, а ў 1888-м — каля 8000. Нягледзячы на тое, што семінарыя даўно была праваслаўнай, у бібліятэцы захоўваліся старыя ўніяцкія зборы (па звестках дарэвалюцыйных гісторыкаў, яны займалі 18 шафаў) [4, с. 151]. Аднак у 1856 годзе духоўная семінарыя была пераве-

дзена ў Віцебск, а ў Полацку засталася толькі праваслаўная духоўная мужчынская вучэльня [1, с. 469], якая таксама мела невялікую бібліятэку.

Яшчэ ў 1786 годзе пры праваслаўным Багаяўленскім манастыры была заснавана 4-класная Полацкая галоўная народная вучэльня (адчынена ў 1789 г.). Нягледзячы на суседства з манастыром, гэта была хутчэй свецкая навучальная ўстанова. У 1797 годзе яна была пераўтворана ў малую народную вучэльню, у 1820-м — у павятовую, а ў 1830-м — у дваранскую вучэльню. Бібліятэка гэтай навучальнай установы фарміравалася ў адпаведнасці з праграмай навучання, якая ўключала вывучэнне польскай, нямецкай, рускай і лацінскай моў, граматыкі, Божага Закону, арыфметыкі, геаметрыі, архітэктуры, механікі, фізікі, малявання, усеагульнай гісторыі, усеагульнай і рускай географіі [1, с. 427].

У XIX стагоддзі ў Полацку з'явілася вялікая колькасць свецкіх навучальных устаноў, якія валодалі ўласнымі бібліятэчнымі зборамі. Найбольш вядомая з іх — Полацкі кадэцкі корпус (пачатковая ваенная навучальная ўстанова расійскага імператарскага войска). Ён быў адчынены 25 чэрвеня 1835 года па волі імператара Мікалая I. Корпус размясціўся ў будынках зачыненага езуіцкага манастыра, ад якога ўстанова і атрымала значную частку кніжных збораў. Як ужо адзначалася, кадэцкаму корпусу з бібліятэкі Полацкай езуіцкай акадэміі былі перададзены 2080 кніг па ваеннай справе, матэматычных і прыродазнаўчых навук [4; 8; 9]. У гэтым дачыненні Полацкаму корпусу вельмі пашанцавала, паколькі ў той час, па выказванні вялікага князя Міхаіла Паўлавіча (з 1831 г. ён быў галоўным начальнікам усіх сухапутных кадэцкіх корпусоў), «у ваенна-навучальных установах цалкам грэбавалі адным з самых важных патрабаванняў выхавання, а менавіта чытаннем выхаванцамі кніг; таму выхаванцы падчас знаходжання ва ўстановах, зусім не атрымоўваючы звычкі чытаць, разважаць і выказваць меркаванні аб прадметах уласным сваім розумам, абмя-

жоўваюцца засваеннем толькі сухіх паняццяў, якія не выходзяць за межы класнага выкладання» [8, с. 92].

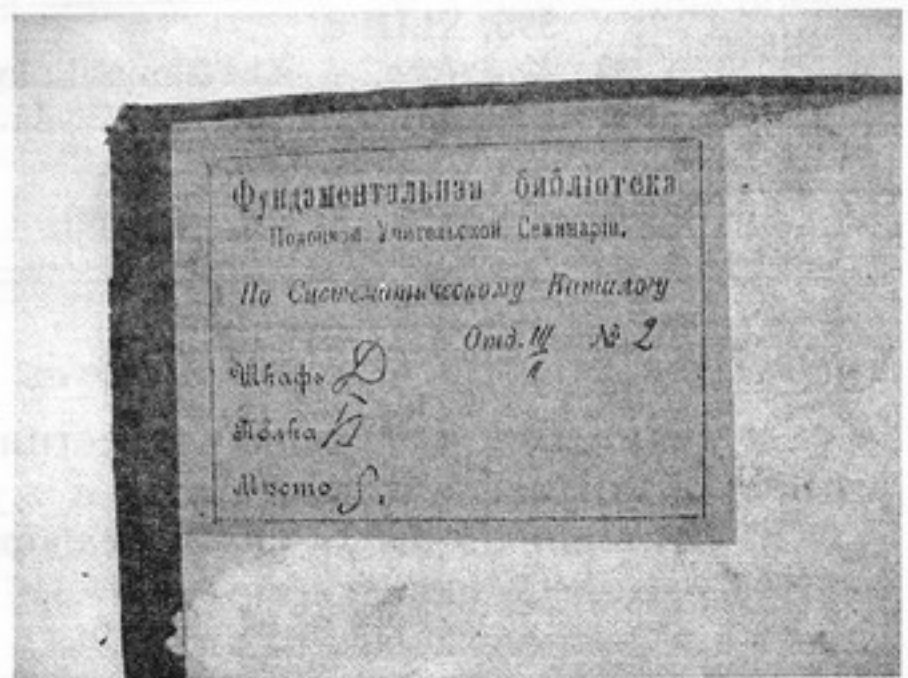
Бібліятэка пастаянна папаўнялася за кошт набыцця кніг і перадачы выданняў у дар. У яе фонд паступалі, пераважна, расійскія выданні. Так, у пачатку 1840-х гадоў у бібліятэцы кадэцкага корпуса меліся неабходныя для забеспячэння навучальнага працэсу ў вялікай колькасці катэхізіс мітрапаліта Філарэта, кароткае тлумачэнне літургіі Узнясенскага, «Руководство к умственным упражнениям при преподавании отечественного языка» Гугеля, кнігі па граматыцы і славеснасці Грэча, Глаголева і Плаксіна, падручнікі Франкера і Бурдона па арыфметыцы, алгебры, геаметрыі, падручнік Арсеньева па географіі, дапаможнік Кайданава па гісторыі і г.д., а таксама шмат твораў мастацкай літаратуры, слоўнікі, атласы, «геаграфічныя сеткі», «геаметрычныя фігуры», гістарычныя карты, храналагічныя табліцы, пропісі і многае іншае [8, с. 132–134]. Акрамя агульнай бібліятэкі, што размяшчалася ў асобным памяшканні, частка кніг знаходзілася ў «рэкрэацыйных пакоях» кадэтаў, а частка выдавалася ім на рукі. У 1914 годзе ў сувязі з пачаткам вайны з Германіяй Полацкі кадэцкі корпус быў эвакуіраваны, і лёс яго бібліятэкі вядомы не ў поўнай меры. Ёсць звесткі, што вялікая колькасць кніг у 1915 годзе трапіла ў Сібірс [6, с. 37; 9, с. 86]. Даволі значныя фрагменты бібліятэкі былога Полацкага корпуса захоўваюцца сёння ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі (многія з кніг маюць таксама пазнакі бібліятэкі Полацкай езуіцкай акадэміі).

Пасля паўстання 1863–1864 гадоў урад прыступіў да павелічэння колькасці адукацыйных устаноў у Беларусі і Літве з мэтай выхавання ў насельніцтва большай лаяльнасці да Расіі. Росту колькасці навучальных устаноў спрыяла таксама і істотнае павелічэнне колькасці насельніцтва Беларусі.

З 1872 года па 1919 год у Полацку дзейнічала даволі вялікая настаўніцкая семінарыя [1, с. 436–437], якая ў значнай ступені падтрымала працэс пашырэн-

ня асветы ў сялянскім асяроддзі (сёння – гэта Полацкі дзяржаўны педагагічны каледж імя Францыска Скарыны). Прымаліся асобы ўсіх саслоўяў, якія мелі 16 гадоў і скончылі народнае пачатковае вучылішча. У семінарыі вывучаліся Закон Божы, асновы педагогікі, руская і царкоўнаславянская мовы, арыфметыка, асновы геаметрыі і каморніцтва, лінейнае чарчэнне, руская гісторыя, географія, прыродазнаўства, чыстапісанне, спевы; праводзіліся заняткі па гімнастыцы і рамяству. У Першую сусветную вайну настаўніцкая семінарыя пераехала ў г.Вязнікі Уладзімірскай губерні. Ад самага пачатку існавання семінарыі пры ёй была заснавана бібліятэка, якая налічвала больш за 8000 тамоў, а ў 1910 годзе быў адкрыты музей наглядных дапаможнікаў для настаўнікаў.

У Полацку існавалі таксама і жаночыя навучальныя ўстановы. Яшчэ ў 1838 годзе быў адкрыты Узорны 4-класны жаночы пансіён для высакародных дзяўчат дваранскага паходжання. У 1872 годзе ён быў пераўтвораны ў 2-класную прыватную жаночую вучэльню, у хуткім часе – у 4-класную, а пасля і ў 5-класную. З 1869 года дзейнічала таксама Полацкая 5-класная жаночая вучэльня імя В.Ф.Рульковіус (з 1902 г. – Полацкая жаночая гімназія) [1, с. 450]. Літаратура ў бібліятэкі жаночых вучэльняў закупалася для забеспячэння вывучэння навучэнцамі Божага

Пазнакі на кнізе з бібліятэкі Полацкай настаўніцкай семінарыі

Закону, рускай мовы, арыфметыкі, айчыннай гісторыі і геаграфіі, царкоўных спеваў, рукадзелля і іншых карысных для малядых паненак навук.

З 1851 года ў Полацку існавала казённая габрэйская вучэльня першага разраду. Неўзабаве з’явіліся і прыватныя габрэйскія вучэльні. Пра іх бібліятэкі вядома не шмат, але, улічваючы значэнне кнігі ў габрэйскай культуры, сумнявацца ў іх наяўнасці не прыходзіцца.

Асабліва бурна адбываўся рост колькасці рознага роду (дзяржаўных, прыватных і грамадскіх, мужчынскіх і жаночых,

пачатковых і сярэдніх) навучальных устаноў у Полацку ў пачатку ХХ стагоддзя. Усе яны валодалі ўласнымі бібліятэкамі, якія мелі надзвычайнае значэнне для прафесійнага і агульнакультурнага развіцця навучэнцаў, становіліся цэнтрамі культурнага жыцця не толькі гэтых устаноў, але і ўсяго горада ў цэлым. Аднак гэта ўжо пачынаўся абсалютна іншы, новы, этап у развіцці бібліятэчнай справы ў Беларусі, які быў абумоўлены папярэднім шматвяковым развіццём бібліятэчнай справы ў самым старажытным беларускім горадзе – Полацку.

1. Витебская губерния: государственные, религиозные и общественные учреждения (1802–1917). – Минск: Беларус. науч.-исслед. ин-т документоведения и архивного дела, 2009. – 523 с.
2. Radwan, M. Carat wobec kościoła grekokatolickiego w zaborze Rosyjskim 1796–1839 / M.Radwan. – Roma-Lublin, 2001. – 504 s.
3. Самусік, А. Праект адкрыцця уніяцкай духоўнай акадэміі ў Полацку / А.Самусік // 3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі. – Мінск, 1996. – С. 117–121.
4. Подлипский, А.М. Из истории библиотек дореволюционного Витебска / А.М.Подлипский // Книговедение в Белоруссии: сб. ст. / Академия наук Беларус. ССР, Фундаментальная б-ка им. Я.Коласа. – Минск, 1977. – С. 149–159.
5. Шавельский, Г. Из бывшего almae matris: Белорусская (Полоцкая) греко-униатская семинария в 1833–1834 г., пред воссоединением униатов / Г.Шавельский. – Витебск: Тип. наследников М.Б.Неймана, 1906. – 14 с.
6. Цыбуля, В.А. Бібліятэка Полацкай езуіцкай акадэміі / В.А.Цыбуля // Энциклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Мінск, 1994. – Т. 2. – С. 37.
7. Систематический каталог книг библиотеки Киевской духовной академии (бывшей Полоцкой униатской библиотеки) / сост. А.С.Крыловским. – Киев: Тип. И.И.Горбунова, 1906. – [2], 429 с.
8. Викентьев, В.П. Полоцкий кадетский корпус: исторический очерк 75-летия его существования / В.П.Викентьев. – Полоцк: Тип. Х.В.Клячко, 1910. – 396, XLIII с.
9. Kadulska, I. Akademia Połocka: ośrodek kultury na Kresach: 1812–1820 / I.Kadulska. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2004. – 312 s.

ВНИМАНИЮ ЧИТАТЕЛЕЙ!

Журнал «Веснік адукацыі» («Вестник образования») включён в каталог РУП «Белпочта», каталоги «Газеты и журналы» АО «Казпочта» (Казахстан), ООО «Интерпочта-2003», ООО «Информнаука», ЗАО «МК-Периодика» (Россия), ГП «Пресса» (Украина), фирмы «INDEX» (Болгария), Kubon@Sagner (Германия) на 1-е и 2-е полугодия 2012 года.

Подписаться на наше издание можно с любого месяца.